

МУЗЕЙ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Дослідження музейної тематики в Інституті історії України НАН України розвивалися в контексті основних напрямів музейної галузі в Україні. Слід врахувати, що спеціалізованої науково-дослідної установи із зазначеної проблематики в Україні тривалий час не існувало, науково-методологічні засади та практичний досвід українських музеїв нагромаджувалися в окремих музейних закладах, однак глибокого наукового опрацювання, систематизації та узагальнення цього досвіду в умовах СРСР з відомих ідеологічних догм не було. Лише з середини 1950-х рр. питання музеології почали досліджуватися у науково-методичному відділі музеєзнавства в Історичному музеї УРСР та на кафедрі археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

У статті вперше зроблена спроба простежити присутність музейної проблематики в дослідженнях Інституту історії України НАН України від створення установи до сучасності, визначити взаємозв'язок наукового пошуку вчених із розвитком музеології як наукової галузі знань.

Музеї, що існували в Україні, на поч. ХХ ст. розглядалися як наукові лабораторії, в основі своєї діяльності розвивали науково-дослідницький аспект та освітній потенціал музейних зібрань. Із 1930-х рр. в умовах тоталітарного режиму їх перетворили на культурно-просвітні заклади для пропагування досягнень соціалістичного будівництва. Усвідомлюючи значний вплив музеїв на суспільну свідомість, держава цілеспрямовано використовувала їх як ідеологічну зброю, викреслюючи науково-дослідну складову з музейної діяльності. Музей не розглядався, як об'єкт наукових досліджень, не входив в коло наукових інтересів академічних установ.

У 1936-1941 рр., – в період становлення Інституту історії, – до роботи в науковій установі були запрошені вчені, в поле дослідження яких входили питання історії української культури, а їхня професійна діяльність пов'язувалася з музейництвом. Відомий історик, археограф Н.Д. Полонська-Василенко у 1938-41 рр. працювала старшим науковим співробітником сектору історії України доби феодалізму Інституту. Дослідниця отримала багатий досвід музейної роботи, вивчаючи церковні та археологічні пам'ятки Києва. У 1913 р., після опублікування праці «Церковні старожитності Києва» (1911 р.), увійшла до складу комісії відділу «Старий Київ» при Київському художньо-промисловому і науковому музеї. У 1916 р. вона очолила археологічний музей Київського університету Святого Володимира, колекції якого почали формуватися ще з 1836 р. Згодом, у 1918-20 рр. Н.Д. Полонська-Василенко отримала посаду завідувача музею старожитностей університету і сприяла активному залученню музейних збірок до навчально-дослідницького процесу. У 1940 р. стала однією з перших українських жінок доктором наук, захистивши дисертацію в Інституті історії АН СРСР¹. Наукова біографія видатного історика переконливо засвідчує: історія та музеєзнавство невіддільні складові частини соціогуманітарного пізнання.

Із листопада 1937 р. старшим науковим співробітником почав працювати авторитетний вчений О.П.Оглоблин, у 1938 р. він був єдиним доктором наук в інституті (ступінь доктора історії української культури отримав 1926 р. в Одесі). Після закінчення Київського університету св. Володимира він працював у навчальних та наукових установах Києва, Харкова, Одеси. У 1930-31 рр. був заарештований органами ДПУ УСРР і ув'язнений, після звільнення працював заступником директора Всеукраїнського історичного музею. В інституті очолив сектор історії України доби капіталізму.

До музейної роботи історик повернувся в 1942 р., коли організував і очолив Музей-архів переходової доби в Києві². Заклад був створений окупаційною владою 26 березня 1942 р. у складі Київської міської управи для пропаганди так званого «нового порядку», щоб демонструвати підтримку національних сил в Україні. Музей займав 11 кімнат в будівлі, що нині розташована за адресою Контрактова площа,8, і був відкритий для відвідува-

чів 17 квітня 1942 р. Серед 14 співробітників були досвідчені вчені Н. Полонська-Василенко, С. Гіляров, І. Моргилевський та інші. До жовтня 1942 р. вони зібрали унікальну документальну колекцію (понад 6 тис. експонатів: 133 журнали, 1433 газет, 383 листівки, 183 плакати тощо)³ про повсякденне довоєнне і окупаційне життя в Києві, у тому числі свідчення про руйнування більшовиками міських пам'яток культури. Тепер матеріали музею зберігаються у Державному архіві Київської області (фонд Р-2412) і розкривають долю українських культурних цінностей в сталінський і гітлерівський періоди.

У музеї працював, зокрема, П.А. Білик – колега О.П. Оглоблина, вихованець академіка Д.І. Багалія, аспірант Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Із 1938 р. він займав посаду старшого наукового співробітника сектору історії України періоду капіталізму. В короткому курсі Історії України, який вийшов в 1940 р., П.А. Білик опублікував статтю про розвиток української культури на поч. ХХ ст.⁴ У повоєнний період вченого заарештували за «співпрацю з німцями під час окупації» та засудили до виправно-трудових таборів. 1951 р. в Карагандинському таборі історик помер⁵.

Серед перших кандидатів історичних наук, які в 1939-1940 рр. захистили наукові ступені в Інституті історії були співробітники, що мали досвід музейницької діяльності, свої наукові дослідження проводили на основі музейних колекцій. Наприклад, К.Г. Гуслистий закінчив у 1928 р. Дніпропетровський інститут народної освіти і продовжив навчання в аспірантурі Дніпропетровської кафедри українознавства. Разом з ним навчався його майбутній колега по роботі в Інституті історії Т.Т. Скубицький, якого в 1937 р. звинуватять у контрреволюційній діяльності і розстріляють⁶. Їх керівником до 1930 р. був відомий вчений, талановитий музейник, академік Д.І. Яворницький, який націлював своїх учнів на дослідження першоджерел, підкреслюючи незаперечну наукову цінність музейного предмету як прямого свідка історичних подій. В Інституті К.Г. Гуслистий працював у секторі історії України доби феодалізму⁷.

Досвід музейної роботи мав також дослідник Ф.О. Ястребов. В 1932-36 рр. його діяльність була пов'язана з Музеєм революції в Києві, який з 1924 р. розміщувався в приміщенні Педагогічного

музею. Тут він проводив збір документів, підготовку тематичних виставок та експозицій. Згодом темою кандидатської дисертації історика стало вивчення декабристського руху в ХІХ ст.⁸

1940 р. створено Львівський відділ Інституту історії України АН України, очолив який провідний історик, завідувач кафедри історії України Львівського університету, учень М.С. Грушевського, професор І.П. Крип'якевич. Фахівець в галузі історії української культури, краєзнавства, сфрагістики, археології, нумізматики, він продовжував розвивати документалістську основу школи М. Грушевського, виховав відомих вчених О. Прицака, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича та інших. Після повернення в 1948 р. з Києва до Львова (як відомо, восени 1946 р. відділ Інституту історії АН УРСР у Львові був ліквідований і його провідні співробітники у примусовому порядку разом із сім'ями були переведені до Києва під пильне око партійних органів та міністерства держбезпеки) історик працював старшим науковим співробітником Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН України. В період 1948-50 рр. досліджував музейну колекцію і розглядав автентичну пам'ятку - музейний предмет, як історичне джерело.

У довоєнний період становлення Інституту історії музейна тематика не була присутня в наукових дослідженнях вчених установи. Проте, частина співробітників мали практичний досвід музейної роботи, що сприяло розвитку музейної справи, розбудові нових музейних закладів, поглибленню дослідницьких умінь молодих науковців, залученню пам'яток історії і культури музейних колекцій до джерельної бази історичних пошуків.

У 1950-60-х рр., в умовах марсистсько-ленінсько-сталінської ідеології як єдино правильної, у наукових дослідженнях Інституту музей розглядався переважно в контексті висвітлення питань культурного будівництва у країні. Зокрема, у колективних енциклопедичних працях «Українська Радянська Енциклопедія»(1959-1965 рр.), «Радянська енциклопедія історії України» (1969-1972 рр.) вміщено статті про історію різних за профілями музейних закладів України, подаються визначення понять «музей», «музеєзнавство», «музеологія». Зокрема, музеологія відноситься до допоміжних дисциплін, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію і методику музейної справи, комплексно-тематичні принципи побудови експозиції, виділяється структура музеології:

теорія та історія музейної справи, музейна історіографія і джерелознавство⁹. В багатотомній праці «Радянська енциклопедія історії України» музеєзнавство зазначається, як допоміжна історична дисципліна, що вивчає історію розвитку музеїв, теорію музейної справи, а також розробляє питання організації на марксистсько-ленінській методології основи збиральницької, облікової, культурно-освітньої, наукової роботи музеїв, консервації і реставрації музейних предметів. Автори виводять початки українського музеєзнавства з поч. ХХ ст.¹⁰.

Важливою історичною подією стало фундаментальне видання «Історії міст і сіл Української РСР» в 26-ти томах (1967-1974 рр.), стотисячний авторський колектив очолив головний редактор видання, академік П.Т. Тронько. У праці, в якій брали участь музейні працівники, висвітлюється історія музейної справи в Україні, підкреслюється роль музеїв у пропагуванні соціалістичних перетворень.

Під впливом загальноприйнятого погляду на музейну справу як інструмент ідеологічного впливу на суспільство музеї не входили в коло наукових тем співробітників Інституту, проте, їх участь у широкомасштабних наукових проектах, можливість визначити загальні тенденції розвитку різних наукових проблем з історії України, зокрема і в питаннях культури, формували нові підходи до аналізу культурних процесів, відкривали перспективу подальших наукових пошуків у музейництві. Цій тематиці присвячені дисертаційні роботи аспірантів М.В. Арсентьєва (1954 р.), М.В. Подпригорщука (1954 р.), А.В. Торби (1974 р.), В.Й. Проценка (1977 р.) та інших¹¹. В них відзначається роль музеїв у вихованні «будівника комунізму», а на музейні заклади покладалась обов'язки пропагувати соціалістичний спосіб життя.

Із 1950-60-х рр. в Інституті історії помітною стає тенденція підтримки музейних кадрів через відділ аспірантури, формування наукового потенціалу українських музеїв. Зазначимо, що музейна аспірантура, яка плідно діяла у 1920-х рр. у музеях Києва, Дніпропетровська, Житомира тощо, у 1930-ті рр. була ліквідована. Цю неприпустиму прогалину в розвитку соціогуманітарної науки допомагали усунути вчені інституту. Появі молодій плеяди науковців музеєзнавці завдячують відомим історикам, котрі велику увагу приділяли у своїй діяльності науковій зміні: Ф.П. Шевченку,

В.Г. Сарбею, П.Т. Троньку та іншим. Дисертаційні дослідження захистили музейники Т.М. Муральова (1954 р.) – молодший науковий співробітник Київського державного історичного музею УРСР, А.П. Євтушенко (1961 р.) – директор музею-заповідника «Києво-Печерська Лавра», С.І. Комарницький – старший науковий співробітник Чернівецького краєзнавчого музею¹². Тематика їхніх праць окреслювалась історичними проблемами, що стосувались історії селянського руху та колективізації 1920-х рр., діяльності студентських організацій в ХІХ ст., подій у роки Великої Вітчизняної війни тощо. Однак науковими дослідженнями власне музеєзнавства як науки працівники музеїв не займалися.

Заборона проводити наукову роботу музеям нанесла значну шкоду цим закладам, перетворивши їх лише у пропагандистські центри. Підтримка наукового потенціалу музейних працівників Інститутом історії була надзвичайно цінною навіть в умовах заполітизованості наукової думки. Інститут історії як наукова інституція опікувався науковими кадрами для українських музеїв.

Відчутні зрушення в музеєзнавчих дослідженнях в Інституті відбулися у 1980-90-х рр. Музеєзнавство, як допоміжну історичну дисципліну, вивчали у відділі допоміжних історичних дисциплін, що був створений у 1959 р. і протягом наступних десятиліть неодноразово трансформувався, а 1994 р. оформився у відділ спеціальних історичних дисциплін, очолюваний доктором історичних наук М.Ф. Дмитрієнко¹³. Поряд з історико-географічними та картографічними дослідженнями співробітники розробляли музеєзнавчу тематику.

У 1988 р. вийшла колективна монографія «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория», у підготовці якої взяли участь відомі історики Ю.Ю. Кондуфор, А.В. Санцевич, Ф.П. Шевченко, С.З. Заремба та інші. У ній дослідники подають визначення музею як науково-дослідного та науково-просвітницького закладу, підкреслюючи науковий зміст цієї установи, але не заглиблюючись у характеристики та тенденції розвитку науки музеєзнавства¹⁴. Відомий російський історик С.О. Шмідт, один із авторів цього видання, підкреслив, що в галузі допоміжних історичних дисциплін спостерігається значне розширення фронту досліджень, яке проявляється в інтересі вчених до інтеграції різних галузей знань, до вивчення їх в

комплексі, що несе велике пізнавальне і практичне значення для історичних досліджень¹⁵. Розглядаючи систему допоміжних історичних дисциплін з її дискусійними питаннями щодо включення деяких з них у загальний комплекс, зокрема джерелознавство, архівознавство, як пропонував український історик В.І. Стрельський¹⁶, автори, однак, не вносять до переліку допоміжних історичних дисциплін музеєзнавство.

У 1992 р. співробітники відділу брали участь у підготовці навчального посібника «Специальные исторические дисциплины», який вирізняється підходами радянської школи в галузі музеєзнавчих знань. Авторі зазначають, що спеціальні дисципліни, яких нараховується понад вісімдесят, це і є допоміжні, які дають можливість максимально використати різноманітні пам'ятки минулого, як історичні джерела, матеріальні носії інформації про людську діяльність¹⁷. Внесення музеєзнавства до спеціальних історичних дисциплін засвідчило процес наукового осмислення попереднього практичного і теоретичного досвіду в розвитку музейництва, утвердження його як науки.

У цій праці подається виклад розвитку музеєзнавства як окремої наукової дисципліни, що вивчає процеси збереження соціальної інформації, пізнання і передачі інформації через музейний предмет та включає теорію, історію та методіку музейної справи. Музей розглядається як суспільний інститут, наголошується на його соціальних функціях. Зазначимо, що терміни «музеєзнавство» і «музеологія» вживаються як тотожні поняття, обґрунтовуються поняття «музейний предмет», «експонат», виділяється структура теоретичного музеєзнавства: теорія документування, науково-фондова робота, музейна комунікація, в складі музеєзнавства розглядається музейне джерелознавство та прикладне музеєзнавство¹⁸.

Автори торкалися проблеми розвитку музейної справи в Україні, загалом формування музейної мережі, виділення основних профілів музейних закладів, функціонування державних і громадських музеїв. Акцентувалась увага на зміні функцій музеїв з 1930-х рр., коли поширювалось вульгарно-соціологічне трактування музейних закладів, і вони стали ідеологічними закладами. У 1960-70-х рр. контроль партійного керівництва за музеями посилювався, їм відводилась роль ідеологічного впливу на суспільство, особливо на молодь. У посібнику наголошувалося на інтердис-

циплінарному характері музеєзнавства, що дало можливість йому інтегрувати елементи різних дисциплін, тим самим вибудовувати і зберігати власні специфічні ознаки¹⁹. У навчальному посібнику музеєзнавство розглядалось у системі спеціальних історичних дисциплін, в той же час автори сформулювали проблему музеєзнавства як самостійної наукової дисципліни, з власним предметом, об'єктом та методами дослідження.

Продовжуючи досліджувати музейну тематику, співробітники відділу активно залучали музейні збірки до дисертаційних досліджень. Зокрема, досліднику О.О. Попельницька з багаторічним досвідом роботи в київських музеях, О.Б. Походяща, І.К. Хромова та інші. У 2005 р. Д.В. Тоїчкін за матеріалами музейних колекцій України представив оригінальне дослідження про зброю козацьких часів.

Проблеми історії музейної справи в Україні, внесок музейників у її розвиток перебували у колі досліджень відділу історії культури українського народу, створеного в 1991 р. в інституті, а у 2002 р. реформованого у відділ історії України другої половини ХХ ст. Розробляючи питання українського національно-культурного розвитку, духовного життя та історичної ролі української інтелігенції, вчені відкривали взаємовідносини інститутів культури з владними структурами України у ХХ ст., виявляли закономірності та основні суспільні фактори, що впливали на культурно-історичні процеси в Україні. Праці В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова, П.М. Бондарчука, Ю.О. Курносова, С.І. Білоконя та інших науковців заклали нові методологічні підходи у дослідженні історії культури та духовних надбань українського народу ХІХ–ХХ ст., сприяли деміфологізації українського минулого²⁰.

Історія музеїв, доля музейних працівників у тоталітарні часи широко представлені у наукових дослідженнях С.І. Білоконя²¹. Праці вченого вирізняються широкою джерельною базою та багатою історіографічною складовою, дослідник уперше оприлюднив значну частину історичних документів, відкрив широкому загалу правдиві біографії, показав самовіддану працю видатних діячів української культури, імена яких були заборонені в радянські часи. Серед них – подвижники українського музейництва: Ф. Ернст, П. Потоцький, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Гіляров, О. Новицький, Ф. Шміт, Ф. Мовчанівський, Н. Онацький,

Є. Спаська, Є. Рудинська та інші. Значну увагу автор приділяє проблемі знищення музейних цінностей в 1930-ті рр., пограбування музейних колекцій такими організаціями, як «Торгсин», Госторг, «Международная книга» тощо²².

2002 р. доктор історичних наук, лауреат Національної премії імені Т.Г. Шевченка С.І. Білокінь очолив при Інституті Центр культурологічних студій. Праці наукового осередку формують історіографічну основу з питань історії та культури України, висвітлюють її маловідомі та викреслені ідеологічними заборонами радянського часу сторінки, розкривають проблеми політичних репресій в тоталітарні часи української історії, повертають до національної скарбниці видатні постаті української культури та вітчизняного музейництва.

Вагомий внесок у розвиток музейної справи в Україні вніс академік НАН України, Герой України П.Т. Тронько. Постановою Президії АН УРСР №112 від 2.03.1979 р. в Інституті історії України створено відділ історико-краєзнавчих досліджень, очолив який Петро Тимофійович. Поряд із завданнями розробки теоретико-методологічних проблем історичного краєзнавства, підготовки праць з історії міст і сіл, фабрик і заводів УРСР, видання Зводу пам'яток історії і культури УРСР ставились «питання наукового узагальнення досвіду діяльності історичних та історико-краєзнавчих музеїв, розробки науково-методичних принципів побудови експозицій музеїв історико-краєзнавчого профілю, дослідження і поширення громадських музеїв»²³.

Внесок П.Т. Тронька в українське музейництво визначається кількома основними позиціями теоретичного і практичного характеру. Діяльність академіка сприяла розширенню мережі державних історико-краєзнавчих музеїв, меморіальних закладів видатних діячів української культури. В умовах ідеологічного тиску Петру Троньку вдавалось відстояти і здійснити національнозначимі культурницькі проекти, які позитивно позначились на змісті музейних колекцій. Слід зазначити, що поява музеїв, присвячених історії козацтва, подвигу українців у Великій Вітчизняній війні 1941-45 рр., народним традиціям та звичаям, вимагала відповідної експонатури, автентичних матеріалів – свідчень героїчної і трагічної історії українського народу, збирання таких пам'яток сприяло збереженню самотності і неповторності його культури²⁴.

Усвідомлюючи роль народних, шкільних музеїв у розвитку громадянського суспільства, вихованні молодого покоління в любові до рідного краю, П.Т. Тронько як видатний громадський діяч, особливу увагу приділяв цим музейним осередкам. За його особистої участі виникли десятки громадських музеїв, колекції яких не поступаються багатством державним музейним закладам в Україні та за кордоном. Академік активно долучився до появи в Україні нового типу музеїв: скансенів, музеїв під відкритим небом, екомузеїв, які представляли новаторські тенденції в розвитку музейної справи і музеології в Україні. Його зусиллями постали Національний заповідник «Хортиця», Національний меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.», Національний музей народної архітектури та побуту України поблизу с. Пирогова, меморіальні музеї Л.Українки у м. Новоград-Волинському Житомирської області (1971р.), О.Т. Гончара у с. Суха Кобиляцького району на Полтавщині (2000 р.), 24 жовтня 2010 р. відкрито Літературний музей І. Франка на Дніпрі у с. Халеп'є Обухівського району на Київщині та багато інших.²⁵

Вивчення діяльності та аналіз практичного доробку П.Т. Тронька у музейній галузі України дозволяють визначити теоретичні підходи вченого у науково-методологічних питаннях музеєзнавства. Пильна увага вченого до музеїв, його особиста участь у створенні унікальних музейних закладів ще раз підтверджують визначення музею як соціального інституту, яке, власне лежить в основі сучасної концепції музеології.

Музей є одним із інструментів самоусвідомлення культури, самоідентифікації її у розмаїтті інших культур. Сучасний музей є концентрованим вираженням духовних устремлінь не тільки минулої, але і сучасної культури. Він розсуває межі замкнутого музейного простору, сприяє не лише висвітленню проблем соціокультурного життя суспільства, але і впливає на формування його духовних засад.

П.Т. Троньку належить особлива роль у розвитку нового для України типу музеїв. Музеї під відкритим небом створювались на основі нерухомих пам'яток і архітектурно-ландшафтних комплексів, які відтворювали їх природне середовище. Місцем збереження виступала музейна територія. Першу спробу організу-

вати такий музей здійснили 1867 р. норвежці, 1891 р. під Стокгольмом виник великий музей-парк – скансен. На сьогодні в Європі нараховується понад 2 тисяч таких музеїв, лише у Швейцарії – 1 тис. В країнах СНД діє понад 40²⁶.

В Україні музеї під відкритим небом почали виникати в 1960-70рр. за принципом моделювання етнокультурного, історико-архітектурного надбання окремого краю. Важливим доповненням до збережених архітектурних споруд є використання предметів народного побуту, формування природного ландшафту, відтворення традиційних народних промислів, етнографічних свят. Музеї просто неба створені в Києві, Львові, Ужгороді, Переяслав-Хмельницькому, Чернівцях, у селі Крилос на Івано-Франківщині, в Сарнах на Рівненщині.

Наприкінці минулого сторіччя в музеології все більшого поширення набуває ідея збереження пам'яток народної архітектури безпосередньо в їхньому історичному середовищі. У світі отримали широкий розвиток екомuzeї, поле діяльності яких вийшло за межі комплектування, вивчення, консервації та експонування фондів. Новітні тенденції в музеології отримали поширення на українському ґрунті, до розвитку яких долучився П.Т. Тронько.

Екомuzeї – тип музею, що вирізняється від інших активною взаємодією із соціально-природним середовищем, максимальним залученням музейної діяльності в інші суспільні (економічні, культурні) процеси, які відбуваються на конкретній території. Це нове явище в типологічному спектрі музейних закладів, яке стало результатом характерної для другої половини ХХ сторіччя тенденції поступового зростання інтегрованості музеїв в культурні процеси окремого регіону, краю, країни.

У сучасних проектах та їх втіленнях музеї виступає не лише сховищем і науково-просвітницьким центром, яким він був у традиційній концепції, а інструментом соціальних і культурних перетворень. Він розглядається як заклад, що перебуває на службі громадянського суспільства, дозволяє людям відчутти свою причетність до історії країни, краю, усвідомити її самотність, через призму минулого зрозуміти сучасність і заглянути в майбутнє.

П.Т. Тронько збагатив і зміцнив теоретичні засади музеології, його практичний досвід в цій галузі переконливо засвідчив, що українське музейництво виступає невід'ємною складовою

європейського музеєзнавства. Як вчений П.Т. Тронько виховав цілу плеяду істориків, дослідників історико-культурної спадщини України, пам'яткоохоронців, музеєзнавців. Під його орудою була відроджена Всеукраїнська спілка краєзнавців України – авторитетна громадська організація, яка в своїй діяльності опиралася на музеї, як дослідницько-просвітницькі центри, що розвивали українське краєзнавство на місцях. Роль Спілки в сучасному українському суспільстві, розвитку краєзнавства та музейної справи підтверджується урядовим рішенням про надання їй у 2008 р. статусу Національної.

У книзі «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1985 р.), підготовленій науковим колективом у складі П.Т. Тронька, В.О. Горбика, О.І. Лугової та інших вчених, окремо виділена роль музеїв у розвитку історичного краєзнавства. Автори підкреслюють, що музеї виступають не лише як акумулятори та хранителі пам'яток місцевої історії і культури, але відіграють значну роль у вихованні радянських людей на революційних, бойових і трудових традиціях краю, наголошувалося на їх пропагандистській функції.

Бачення музею авторами співпадало із тодішньою загальною уявою про музей в радянському суспільстві як пропагандистського засобу, водночас чітко вказувалося на можливість музею «впливати на суспільну свідомість, на формування наукового світогляду громадян»²⁷. Визначаючи музей як багатофункціональну соціальну інституцію дослідники подають низку важливих пропозицій щодо розвитку музейної справи: відкриття кафедр музеєзнавства з підготовки музейників, запровадження курсів для працівників громадських музеїв, започаткування музейної рубрики в «Українському історичному журналі» тощо²⁸.

Історико-краєзнавчий відділ Інституту історії об'єднав фахівців з проблем краєзнавства, історії української культури, пам'яткознавства та музеєзнавства. В ході підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» розроблялись теоретичні питання пам'яткознавства, які були узагальнені в монографії науковців В.О. Горбика, Л.О. Гаврилюк, Г.Г. Денисенко, С.І. Кота, Е.М. Піскової, П.І. Скрипника, Л.Д. Федорової «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» (2011 р.). За новітніми

розробками в галузі пам'яткознавства подаються критерії поцінування та відбору пам'яток історії. Виокремлюючи історичну та наукову цінність пам'ятки, автори зупиняються на екологічному критерії поцінування, коли збереження пам'ятки розглядається в комплексі з історико-культурним середовищем, а в музейній практиці знайшло відображення у виникненні екомuzeїв. Проте, зміни відбулися з врахуванням хронологічного критерію, який поступився місцем змістовній складовій частині об'єкта культури. Розроблені принципи класифікації пам'яток стали інструментом наукового аналізу формування культурної спадщини України²⁹.

Питання теорії і практики музеології досліджували вчені з досвідом музейної роботи, зокрема, професійні музейники Є.М. Піскова (пройшла шлях від екскурсовода до заступника директора з наукової роботи Київського музею західного та східного мистецтва) автор понад 150 наукових праць, вивчала історію розвитку музеїв Києва у XIX - поч. XX ст. та Л.Д. Федорова, яка прийшла в Інститут з посади заступника директора з наукової роботи Музею історії Києва, ініціювала створення історико-меморіального музею М.Грушевського, широко популяризувала видатні українські постаті в документалістиці, як сценаріст. Разом з Є.М. Пісковою вона брала участь у розробці проекту Державної програми розвитку музейної справи в Україні в 2001-2005 рр. та Закону України «Про музеї та музейну справу». Про музейників Києва та створення музейних збірок у перші десятиліття XX ст. вміщені цікаві матеріали у монографії дослідниці, де розкривається діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, піднімаються питання теоретичного визначення понять «пам'ятка», «старожитності», вироблення критеріїв їх поцінування та відбору, класифікації об'єктів культурної спадщини³⁰.

Дослідження історико-культурної спадщини, зокрема музейних колекцій в Україні та за її межами, внесок видатних музейників у збереження пам'яток культури зустрічаємо у працях відомих пам'яткознавців С.З. Заремби, В.О. Горбика, С.І. Кота, Г.Г. Денисенко, Т.І. Катаргіної.

Зокрема, пам'яткоохоронна робота в Одесі привела в 1971 р. С.З. Зарембу – члена Українського товариства охорони пам'яток історії та культури до аспірантури в Інститут історії України АН України. Розробляючи питання українського літочислення,

історичного краєзнавства, пам'яткознавства, музеєзнавства доктор історичних наук С.З.Заремба очолив в 1991 р. Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури³¹.

У сучасному науковому житті України Центр, який нині очолює відомий пам'яткознавець О.М. Титова, виділяється змістовною науково-дослідницькою діяльністю. Зацікавлення викликають публікації в науковому збірнику «Праці Центру пам'яткознавства», при Центрі із 2008 р. відкрито аспірантуру та єдину в Україні вчену спеціалізовану раду по захисту дисертацій за спеціальністю «Музеєзнавство. Пам'яткознавство», яка продовжує традицію 1920-х рр. з підготовки музеєзнавців в аспірантурі при музеях (як зазначалося вище, закритих в 1930-ті рр. зі зміною статусу музею в суспільному житті).

Посаду вченого секретаря у вченій спеціалізованій раді обіймає колишній аспірант Інституту історії України НАН України, 1972-84 рр. науковий співробітник відділу історії техніки Інституту В.О. Константинов, який досліджує питання збереження пам'яток науки і техніки, історію та сучасний стан науково-технічних музеїв в Україні, активно сприяв створенню в 2002 р. громадської організації «Асоціація працівників музеїв технічного профілю України»³².

Значну науково-методичну та організаційну роботу проводив з 1983 р. завідувач відділу історико-краєзнавчих досліджень, доктор історичних наук В.О. Горбик. За його ініціативи опубліковані колективні праці з проблем історико-культурної спадщини, пам'яткознавства, киевознавства, української біографістики. Зокрема, в біографічному довіднику серед близько 150 постатей діячів науки і культури вміщено сторінки життя українських музейників Д.М. Щербаківського, М.Ф. Біляшівського, О.М. Лазаревського, Ю.Й. Сіцінського, В.Д. Отамановського, В.Є. Козловської та інших діячів.³³

Питання повернення та реституції культурних цінностей вивчає в Інституті відомий пам'яткознавець С.І. Кот, з 1999 р. – керівник неструктурної групи «Центр досліджень проблем повернення та реституції культурних цінностей», учасник підготовки законопроектів України про повернення культурних цінностей, охорону культурної спадщини, з 2012 р. завідувач сектором з

підготовки Зводу пам'яток історії та культури України. У колі досліджень вченого доля музейних колекцій в роки Другої світової війни, збірок українських музеїв, вивезених за кордон³⁴. Невідомі історичні факти про переміщення музейних предметів у Криму в роки Другої світової війни автор публікує в праці про пересувну виставку Державного російського музею в 1941 р. у Криму, де розкриваються історичні обставини та правові колізії чотирнадцяти творів мистецтва, експонатів музею, розглядається доля музейних збірок Алупкінського державного палацово-паркового музею-заповідника, Феодосійської картинної галереї імені І. Айвазовського, Севастопольського художнього музею в роки війни та післявоєнний період³⁵.

Тему увічнення воєнної історії України в пам'ятках висвітлює у своїх працях дослідниця Г.Г. Денисенко, яка зацікавилась пам'яткоохоронними питаннями працюючи в Національному меморіальному комплексі «Музей Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». В Інститут вона прийшла в 1979 р., маючи досвід музейної роботи, активно розвиває історичне краєзнавство³⁶.

З 1990-х рр. колектив науковців під керівництвом академіка П.Т. Тронька розпочав вивчати проблему політичних репресій в тоталітарній державі. В збірнику нарисів «Репресоване краєзнавство» вперше вміщено біографії репресованих в сталінські часи українських діячів, імена яких були викреслені з офіційної історії. Серед жертв тоталітаризму – музейники, діячі науки і культури. Оpubліковані документи свідчать про нищення музейних колекцій, вилучення зі збірок музеїв етнографічних колекцій, матеріалів, пов'язаних з видатними постатями і подіями української історії³⁷.

Поряд з проблемами політичних репресій досліджував питання розвитку музейної справи в Україні Ю.З. Данилюк. У вступній статті до науково-допоміжного бібліографічного покажчика з музейного будівництва автор подав короткий опис історії українського музейництва, де навів цілу низку фактів щодо розширення музейної мережі в Україні та статистичних відомостей про кількість музеїв в 1920-40 рр. та їхні втрати в роки Другої світової війни. Вивчаючи громадські форми історичного краєзнавства, вчений значну увагу приділив музейним закладам, зокрема ролі громадських музеїв, яких на початок 1980-х рр. нараховувалось

близько 7 тис.³⁸. Ю.З. Данилюк залучав до дослідження проблем музейництва своїх колег. Видатному музеєзнавцю і пам'яткоохоронцю, академіку ВУАН О.П. Новицькому присвячена монографія О.І. Боня³⁹, історія музейної справи в 1960-80-х рр. розкривається в праці О.І. Крука, доля історико-культурної спадщини України в 1920-30-х рр. висвітлюється в книгах професора О.О. Нестулі, де значна частина стосується музейних цінностей вивезених до Росії⁴⁰.

Тему історії українського музейництва Ю.З. Данилюк запропонував і автору цієї статті, яка в 1993 р. прийшла у відділ Інституту з Національного меморіального комплексу «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-45 рр.». Практичний досвід музейної роботи дослідниці ліг в основу теоретичних розробок однієї із новітніх та актуальних галузей наук – музеології. У своїх працях автор аналізує основні тенденції розвитку сучасної музеології, які стосуються її теоретико-методологічних основ, місця в системі соціогуманітарних наук, структури та наукового інструментарію, визначає інтердисциплінарний характер музеології, розглядає процес трансформації музею як соціального інституту в багатофункціональний культурний центр із значними перспективами на майбутнє⁴¹.

Одним із пріоритетних завдань музеології є необхідність описати та проаналізувати музеологічний феномен, досягнувши його в історичному та соціокультурному контекстах, оскільки музей виконує місію генерування культури сучасної в майбутню на основі збереження і актуалізації найбільш цінної частини надбання людства, тим самим впливаючи на соціум, зокрема на формування суспільної свідомості.

Зміна ролі музею в сучасному суспільстві вибудовує його новий зміст, у якому поєднуються інтелектуально-аналітичне (наука) і емоційно-художнє (мистецтво) світосприйняття, відбувається сакралізація раціонального і раціоналізація сакрального у людській свідомості, переплітаються безпосередня і опосередкована комунікації, створюється просторово-часовий континіум. Цей трансформаційний процес доповнюється взаємовпливом принципу міждисциплінарності та високим рівнем синергізму всіх форм і засобів засвоєння дійсності людиною. Звідси впливає предмет музеології, який включає процеси, принципи,

закономірності, технології нагромадження, збереження і презентації інформації музейними установами, а також виникнення, розвиток і суспільне функціонування музею.

На нашу думку, науково-теоретичні засади музеології ще потребують наукової систематизації та упорядкування, узгодження здобутків різних музеологічних шкіл, інтеграції понятійного апарату науки. Українська музеологія як невід’ємна складова світової музеології має вагомі здобутки і опирається на багатий досвід своїх попередників.

Як бачимо, музейна тематика у дослідженнях Інституту історії України НАН України в різних історичних та ідеологічних умовах розвивалась завдячуючи насамперед зусиллям наукових співробітників інституції, фахівців та подвижників музейної справи в Україні. Формування музеології як наукової галузі відбувалося водночас із розвитком гуманітарної науки в цілому. Від залучення практичного музейного досвіду наукових співробітників Інституту в історичних дослідженнях до теоретичних викладів учених установи в музеознанні – такий шлях музею як суспільного явища в Інституті історії України НАН України. Як один із авторитетних академічних закладів, Інститут займає пріоритетне місце у розвитку української науки і культури, збереженні духовного надбання нації.

¹ Верба І. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 340 с.

² Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 10-11, 606-607.

³ Державний архів Київської області, ф. Р-2412, оп.1, спр. 10, арк. 15; оп. 2, спр. 244, арк. 43.

⁴ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 10, 486-487.

⁵ Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР. 1936-1941. – К., 2001. – С.

⁶ Коваль М.В., Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: Перше двадцятиріччя (1936-1956рр.)//Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.52-53.

⁷ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 24, 31, 37. Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С.11, 527.

⁸ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 11, 692.

⁹ Українська Радянська Енциклопедія в 17-ти тт. – К., 1959-1965 рр. – С. 83.

¹⁰ Радянська енциклопедія історії України. – К, 1971 – т.3. – С. 182.

¹¹ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 244, 261, 264.

¹² Там само. – С. 244, 249, 251, 258.

¹³ Там само. – С.20, 155-169.

¹⁴ Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. – К., 1988. – С. 8-9.

¹⁵ Там само. – С. 10.

¹⁶ Там само. – С. 11.

¹⁷ Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие (под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко). – К., 1992. – С. 3-4.

¹⁸ Там само. – С. 208-212.

¹⁹ Там само. – С. 214-216.

²⁰ Інститут історії України НАН України. 1936-2006. – К., 2006. – С. 125-127.

²¹ Білокінь С.І. «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999; його ж, Музеї України. Збірка П. Потоцького: Доба, середовище, загибель. – К., 2002.

²² Білокінь С.І. В обороні української спадщини. – К., 2006; його ж, Нові студії з історії більшовизму. – К., 2007. – 312 с.

²³ Поточний архів Національної спілки краєзнавців України. – Постанова Президії АН УРСР № 112. – С.1-2.

²⁴ Маньковська Р.В. Внесок академіка НАН України П.Т. Тронька в теорію і практику музейної справи України. Історія України//. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. Вип.36. – К., 2010. – С.49-61.

²⁵ Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. – К., 1994. Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2000. – 360 с.

²⁶ Никишин Н.А. Музеи под открытым небом.// Российская музейная энциклопедия. – М., 2005. – С. 393 – 394.

²⁷ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1985. – С. 122-136.

²⁸ Там само. – С. 161, 213.

²⁹ Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». – К., 2011. – 271с.

³⁰ Федорова Л.Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України 1910-1920 рр. – К., 2008. – 295 с.

³¹ Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995; його ж, Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.

³² Гріффен Л.О., Константинов В.О. Український технічний музей. – К., 2008. – 170 с.; Гріффен Л.О., Константинов В.О., Титова О.М. Пам'ятки техніки. – К., 2010. – 126 с.

³³ Історико-культурна спадщини України: Проблеми дослідження та збереження. – К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. – К., 1999; Київ: енциклопедичне видання. – К., 2001; Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: біографічний довідник. У 2 ч. – К., 2005.

³⁴ Кот С.І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії права// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 8.

³⁵ Кот С.І. Судьба и правовой статус экспонатов передвижной выставки Государственного русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной республики Крым. – К., 2010. – 149 с.

³⁶ Денисенко Г.Г. Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – 288 с.

³⁷ Репресоване краєзнавство. – К., 1992.

³⁸ Музейное строительство в УССР (1917 – 1987). Научно-вспомогательный библиографический указатель. – К., 1987. – С. 4 –9; Данилюк Ю.З. Деятельность музеев на общественных началах как одно из направлений развития исторического краеведения (на материалах музеев Киева)// Актуальные вопросы исторической науки. Сборник материалов городской научной конференции.– К., 1984. – С. 107-108; його ж, Більше уваги заводським музеям// Пам'ятники України. – 1985. - №2. – С. 37-38.

³⁹ Бонь О.І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. – К., 2004. – 218 с.

⁴⁰ Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). – К. - Полтава, 1994; його ж, Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. В 2-х ч. – К., 1995.; його ж (у співав.), Українські культурні цінності в Росії. Спроба діалогу про повернення. 1930. – Полтава, 2006. – 330 с.

⁴¹ Маньковська Р.В. Музейництво в Україні. – К., 2000. – 140 с.; її ж, Сучасний музей в соціокультурній динаміці.// Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 106 – 118; її ж, Український музей в контексті розвитку європейського музейництва.// Охорона культурної спадщини в Україні: історія, теорія, практика. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль, 2007. – С.58-65; її ж, Музеологія як галузь наукових знань: сучасний дискурс та проблеми теоретичної інтеграції.// Кращезнавство. – 2009. - №3-4. – С.136 – 144; її ж, Музей у сучасному соціопросторі: історико-культурологічний аспект.// Полікультуротворча діяльність 2010. – К., 2010. – С.115-120; її ж, Музей в сучасній трансформації: новітні моделі інтерпретації культурної спадщини.//Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 8-ї науково-практичної конференції. 26-28 травня 2011р. – К., 2011. – С.83-87.